

प्राचीन भारतीय स्त्री जीवन : एक अभ्यास

Dr. Prakash Sambhaji Jamdade
Assistant Professor, Dept. of History
Dahiwadi College Dahiwadi Tal. Man Dist- Satara.

प्रस्तावना:

प्राचीन भारतीय समाजरचनेत स्त्रीचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे होते. भारतीय संस्कृतीत स्त्रीला 'शक्ती', 'माता' आणि 'गृहलक्ष्मी' अशा संज्ञांनी गौरवले गेले आहे. वैदिक काळापासून ते उत्तरवैदिक आणि स्मृतीकालापर्यंत स्त्रियांचे स्थान, अधिकार, सामाजिक भूमिका आणि जीवनपद्धती यात विविध बदल दिसून येतात. काही काळ स्त्रीला शिक्षण, धार्मिक विधी आणि सामाजिक निर्णय प्रक्रियेत समान स्थान होते, तर पुढील काळात तिच्या अधिकारांवर काही प्रमाणात बंधने आली.

प्राचीन भारतीय स्त्री जीवनाचा अभ्यास केल्यास त्या काळातील सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व सांस्कृतिक रचना समजून घेण्यास मदत होते. वेद, उपनिषदे, रामायण-महाभारत, स्मृतीग्रंथ तसेच पुरातत्त्वीय पुरावे यांच्या आधारे स्त्रीचे जीवन, शिक्षण, विवाहसंस्था, धार्मिक सहभाग आणि सामाजिक भूमिका यांचा अभ्यास करता येतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. प्राचीन भारतातील स्त्रियांचे सामाजिक स्थान समजून घेणे.
२. स्त्रियांचे शिक्षण, धार्मिक व आर्थिक अधिकार यांचा अभ्यास करणे.
३. वैदिक व उत्तरवैदिक काळातील स्त्रियांच्या जीवनातील बदलांचे विश्लेषण करणे.
४. प्राचीन स्त्री जीवनाचा आधुनिक समाजावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती

या संशोधन निबंधासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धती वापरण्यात आली आहे.

माहितीचे स्रोत

१. प्राथमिक स्रोत

- वेद, उपनिषदे
- रामायण व महाभारत
- स्मृतीग्रंथ (मनुस्मृती, याज्ञवल्क्य स्मृती)
- शिलालेख व पुरातत्त्वीय पुरावे

२. द्वितीयक स्रोत

- इतिहासकारांचे ग्रंथ
- संशोधन निबंध
- सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहासावरील पुस्तके

प्राचीन भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान

प्राचीन भारतात स्त्रीला अत्यंत सन्मानाचे स्थान होते. ऋग्वेदात स्त्रीला पुरुषाच्या समकक्ष मानले गेले आहे. घरातील निर्णयप्रक्रियेत तिचा सहभाग होता. “यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता” या उक्तीमधून स्त्रीच्या सन्मानाचे महत्त्व स्पष्ट होते.^१

स्त्री ही कुटुंबव्यवस्थेचा केंद्रबिंदू होती. आई, पत्नी, बहीण आणि कन्या या विविध भूमिकांमध्ये ती समाजाची घडण घडवत होती.

वैदिक काळातील स्त्री जीवन

वैदिक काळ (इ.स.पूर्व १५०० – ६००) हा स्त्रियांसाठी तुलनेने प्रगत मानला जातो.

शिक्षण

या काळात स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार होता. अनेक स्त्रिया वेदाध्ययन करत असत. गार्गी, मैत्रेयी, लोपामुद्रा या विदुषी स्त्रियांचा उल्लेख वेदांमध्ये आढळतो.^२

काही स्त्रिया “ब्रह्मवादिनी” म्हणून ओळखल्या जात असत. या स्त्रिया आयुष्यभर वेदांचा अभ्यास करीत असत.

विवाहसंस्था

वैदिक काळात विवाहसंस्था तुलनेने स्वतंत्र होती. स्त्रियांना पती निवडण्याचा अधिकार काही प्रमाणात होता. स्वयंवर पद्धती प्रचलित होती.

विवाहाचे मुख्य उद्दिष्ट कुटुंबसंस्था टिकविणे व समाजाची सातत्यता राखणे हे होते.

धार्मिक सहभाग

स्त्रिया धार्मिक विधींमध्ये सहभागी होत असत. यज्ञकर्मात पत्नीची उपस्थिती आवश्यक मानली जात असे. त्यामुळे स्त्रीला धार्मिक क्षेत्रातही महत्त्वाचे स्थान होते.

उत्तरवैदिक काळातील स्त्री जीवन

उत्तरवैदिक काळात (इ.स.पूर्व ६०० नंतर) स्त्रियांच्या सामाजिक स्थानात काही बदल दिसून येतात.

शिक्षणातील मर्यादा

या काळात स्त्रियांच्या शिक्षणावर काही प्रमाणात मर्यादा येऊ लागल्या. वेदाध्ययन प्रामुख्याने पुरुषांपुरते मर्यादित झाले.

विवाहसंस्थेतील बदल

बालविवाहाची प्रथा हळूहळू वाढू लागली. स्त्रियांना विवाहानंतर घरगुती जबाबदाऱ्या अधिक प्रमाणात पार पाडाव्या लागत होत्या.

सामाजिक बंधने

स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर काही प्रमाणात बंधने आली. मनुस्मृतीमध्ये स्त्रीने आयुष्यभर वडील, पती आणि पुत्र यांच्या संरक्षणाखाली राहावे असे नमूद केले आहे.^३

प्राचीन स्त्रियांची सामाजिक भूमिका

प्राचीन भारतीय समाजात स्त्रिया विविध सामाजिक कार्यात सहभागी होत असत.

कुटुंब व्यवस्थापन

स्त्री ही कुटुंबाची मुख्य आधारस्तंभ होती. मुलांचे संगोपन, घर व्यवस्थापन आणि सांस्कृतिक परंपरा जपणे ही तिची प्रमुख भूमिका होती.

आर्थिक योगदान

कृषी, पशुपालन आणि हस्तकला यामध्ये स्त्रियांचा सहभाग होता. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत त्यांचे योगदान महत्त्वाचे होते.४

सांस्कृतिक परंपरा

स्त्रिया लोकपरंपरा, धार्मिक विधी, सण-उत्सव यांचे जतन करत असत. त्यामुळे भारतीय संस्कृतीचे सातत्य टिकून राहिले.

प्राचीन भारतीय साहित्यातील स्त्रियांचे चित्रण

भारतीय महाकाव्यांमध्ये स्त्रियांचे प्रभावी चित्रण आढळते.५

सीता – त्याग व आदर्श पत्नीत्वाचे प्रतीक.

द्रौपदी – स्वाभिमान आणि धैर्याचे प्रतीक.

कुंती – कर्तव्यनिष्ठ मातृत्वाचे उदाहरण.

या स्त्री पात्रांमधून प्राचीन समाजातील मूल्यव्यवस्था दिसून येते.

प्राचीन स्त्री जीवनाची वैशिष्ट्ये

१. स्त्रीला धार्मिक व सांस्कृतिक महत्त्व
२. कुटुंबव्यवस्थेतील केंद्रस्थान
३. शिक्षण व विद्वत्तेची परंपरा (वैदिक काळात)
४. उत्तरकालीन सामाजिक बंधने
५. समाजनिर्मितीमध्ये महत्त्वाची भूमिका

निष्कर्ष

प्राचीन भारतीय स्त्री जीवनाचा अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की प्रारंभीच्या वैदिक काळात स्त्रियांना तुलनेने अधिक स्वातंत्र्य आणि सन्मान मिळत होता. शिक्षण, धार्मिक विधी आणि सामाजिक जीवनात त्यांचा सक्रिय सहभाग होता.

परंतु उत्तरवैदिक व स्मृतीकालात सामाजिक संरचनेतील बदलांमुळे स्त्रियांच्या अधिकारांवर काही मर्यादा आल्या. तरीही स्त्रिये कुटुंब, संस्कृती आणि समाज यांचे जतन करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली.

आजच्या आधुनिक समाजात स्त्री सक्षमीकरणाच्या चर्चेत प्राचीन भारतीय स्त्री जीवनाचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. कारण त्यातून स्त्रीच्या सामाजिक स्थानातील बदल समजून घेता येतात आणि समताधिष्ठित समाज निर्माण करण्यासाठी ऐतिहासिक दृष्टिकोन मिळतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. मनुस्मृती, अध्याय ३, श्लोक ५६.
२. ऋग्वेद, मंडल १०, गार्गी व मैत्रेयी संदर्भ.
३. याज्ञवल्क्य स्मृती, स्त्रीधर्म विषयक प्रकरण.
४. ए. एस. अल्तेकर, *The Position of Women in Hindu Civilization*, p. ४५.
५. रोमिला थापर, *Ancient India*, p. १२० .